

5. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2010 р. № 1808-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1808-2010-%D1%80>.

6. Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : Розпорядження Кабінету міністрів України від 22 листопада 2010 р. № 2140-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2140-2010-р>.

7. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3160-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>.

8. Азарова М.В. Криминологическая характеристика организации либо содержания притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / М.В. Азарова. – М., 2004. – 169 с.

ЮЗІКОВА Н. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного
і кримінального права
(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)

УДК 343.91-053.6

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО НЕПРИЙНЯТНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ (СОЦІАЛІЗАЦІЇ)

Стаття присвячена аналізу сфер і механізмів соціалізації дитини, розкрито її відмінність від соціалізації дорослих осіб. Висвітлено взаємодію функціонування соціальних інститутів і деформації соціально прийняттого розвитку особистості дитини. Охарактеризовано злочинну поведінку неповнолітнього як можливий наслідок дисфункції соціальних сфер, механізмів чи соціальних інститутів. Особливу увагу приділено детермінуючому впливу криміногенно-віктимогенного середовища на поведінку дитини.

***Ключові слова:** соціальна сфера, механізм соціалізації, інститути, сім'я, освіта, дисфункція, криміногенно-віктимогенне середовище, злочинна поведінка.*

Статья посвящена анализу сфер и механизмов социализации ребенка, раскрыто ее отличие от социализации взрослых лиц. Раскрыто взаимодействие функционирования социальных институтов и деформации социально приемлемого развития ребенка. Дана характеристика преступного поведения несовершеннолетнего как возможного последствия дисфункции социальных сфер, механизмов и социальных институтов. Особенное внимание уделено детерминирующему влиянию криминогенно-виктимогенной среды на поведение ребенка.

***Ключевые слова:** социальная сфера, механизм социализации, институты, семья, образование, дисфункция, криминогенно-виктимогенная среда, преступное поведение.*

The article analyzes the fields and mechanisms of socialization of the child. The author collates socialization of child and socialization of adult. The interaction of the functioning of social institutions and socially acceptable deformation of the child were considered. The characteristic of juvenile criminal behavior as a possible consequence of social dysfunction areas mechanisms or social institutions was offered. Determining influence crime-victimological environment on the child's behavior was reviewed.

Key words: *social, mechanism of socialization, institutions, family, education, dysfunction, crime-victimological environment, criminal behavior.*

Вступ. Соціально прийнятний розвиток особистості неповнолітнього – це процес соціалізації дитини віком від народження до 18 років, що відбувається в межах соціальної структури суспільства.

Варто погодитись зі сталим твердженням, що людина не народжується з певним набором соціально-позитивних чи соціально-негативних якостей. Особистість людини формується, розвивається й реалізовується у процесі всього життєвого шляху. Набуті у процесі розвитку (соціалізації) певні властивості та якості детермінують поведінку людини.

Отже, сукупність потенціалу людини (набутих навичок, якостей, властивостей) має особливе значення для розуміння й пояснення суб'єктивної детермінації поведінки особи, у тому числі злочинної. Від соціально прийнятного або неприйнятного розвитку буде залежати, наскільки потенціали особистості будуть розвинуті, пригнічені чи деформовані.

Під час написання статті були вивчені й відповідно оцінені праці зарубіжних і вітчизняних учених, філософів, соціологів, психологів, криминологів: В. Голіни, П. Гнатенка, Я. Гілінського, Н. Таганцева, А. Закалюка, Т. Корнякової, Н. Крестовської, В. Женунтія, В. Ємельянова, О. Литвака, А. Міллер, С. Лихової, Г. Минковського, І. Туркевич, В. Шакуна, Г. Забрянського, Н. Смелзера, Е. Алауханова, З. Заріпова, А. Тукаєва, Л. Божович, Л. Виготського, П. Гальперіна, Ж. Піаже, М. Мід, Дж.-С. Мід, А.-Х. Маслоу, Е. Еріксон, Г. Фрейда.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі дисфункції соціальних інститутів, дезорганізації соціальних спільнот і криминогенно-віктимогеного середовища, що є підґрунтям соціально неприйнятного розвитку особистості і призводить до злочинної поведінки частини неповнолітніх.

Результати дослідження. Соціально прийнятний розвиток неповнолітнього – це складний і тривалий процес формування особистості дитини в межах економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-виховних та інших відносин. Дитина наділена природними здібностями до становлення особистості, що реалізуються нею у процесі соціалізації.

Термін «соціалізація» має значення й постійно використовується не тільки в соціологічній, філософській, психологічній, а й у криминологічній літературі. У XIX ст. американський соціолог Ф. Гідінгсом уперше застосував термін «соціалізація» в науковій сфері, під яким розумів «процес розвитку соціальної природи людини». У XX ст. з'являються різні підходи до визначення обсягу, меж, змісту поняття «соціалізація». Так, представники біхевіоризму та необіхевіоризму (Б. Скінер, В. Уолтерс та ін.) розглядають соціалізацію як процес соціального навчання. Представники школи символічного інтеракціоналізму (Ч. Кулі, Дж. Мід) досліджують соціалізацію як результат соціальної взаємодії людей, а прихильники структурного функціоналізму (Т. Парсонс, р. Мертон) сприймають соціалізацію як процес рольового тренування [1, с. 2]. Особливістю цих теорій є те, що соціалізація в них розглядається як пристосування людини до середовища шляхом засвоєння заданих суспільством норм, правил, цінностей тощо.

Незважаючи на доволі широке застосування терміна «соціалізація», єдиного тлумачення не вироблено. Виклад наукових положень у статті буде побудований з урахуванням поняття «соціалізація», яке надано у психологічній і філософській енциклопедіях. Соціалі-

зація – процес засвоєння індивідом суспільного життя й норм соціальних відносин у результаті спільної діяльності, спілкування з іншими людьми, навчання та виховання [3, с. 332]. Соціалізація – процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм, цінностей, що дають йому змогу функціонувати як повноправний член суспільства [4, с. 629].

Інтерес кримінологів-дослідників до процесу розвитку (соціалізації) зумовлений можливістю виявити момент суспільно неприйнятної, у тому числі злочинної, активності й установити обставини, що сприяють чи перешкоджають такій поведінці.

Успішна соціалізація базується на трьох факторах: очікуванні, зміні поведінки та прагненні до конформізму. Прикладом успішної соціалізації є авторитетні однолітки, поведінку яких наслідують чи намагаються це зробити. Однак це не тільки вплив однолітків, а й родини, учителів, ЗМІ й інших агентів соціалізації. Під їх впливом формуються соціальні, фізичні, моральні, інтелектуальні навички, необхідні для реалізації соціальних ролей у суспільстві.

В окремих випадках результати соціалізації дитини не відповідають очікуванням батьків, однолітків, учителів, коли дитина виявляє суспільно неприйнятну активність. Варто погодитись із твердженням, що дитина не народжується з певним набором позитивних чи негативних навичок. Особистість формується протягом усього життя у процесі соціалізації, унаслідок якої дитина набуває певних якостей, властивостей, засвоює правила, норми, ціннісні орієнтації, що детермінують її поведінку.

Найбільш інтенсивно процес соціалізації здійснюється в неповнолітньому віці, хоча розвиток людини триває протягом усього життя. Соціалізація дитини відрізняється від соціалізації дорослої людини. Так, на думку Орвіль Г. Брим, соціалізація дорослої людини відрізняється від соціалізації дитини такими особливостями: соціалізація дорослих – це головним чином зміна зовнішньої поведінки, а в дитини відбувається формування ціннісних орієнтацій. Дорослі здатні оцінювати норми, а діти лише засвоюють їх. Соціалізація дорослих має на меті допомогу людині оволодіти певними навичками, а соціалізація дитини – стосується сфери мотивації [2, с. 108].

У процесі соціально прийнятної розвитку особистості дитини можна виділити три взаємопов'язаних компоненти. Перший – формування потреб, цінностей і створення умов для їх задоволення у процесі реалізації соціальних функцій інститутів суспільства. Це відповідна нормативна база, економічна база, соціальна, виховна, що, у свою чергу, має відобразитися в окремих розділах державної політики охорони дитинства та запобігання злочинам неповнолітніх. Другий – відповідна ефективна діяльність інститутів суспільства – політичного, економічного, соціального, сім'ї, освіти, релігії, держави, громадських установ. Третій – наслідки реалізації соціальних функцій у процесі розвитку особистості неповнолітнього. Наслідком є поведінка особи, її соціальна активність, що виявляється у процесі задоволення потреб, інтересів, цінностей.

Процес розвитку особистості неповнолітнього охоплює відповідні сфери й механізм соціалізації. *Сфери соціалізації* відображають ті соціальні інститути, які впливають на засвоєння соціального досвіду дитиною. Вони становлять єдину систему інститутів, функціонування яких спрямовано на розвиток підлітка й реалізацію потреб. Виходячи зі специфіки завдань, що виконують соціальні інститути на різних етапах соціалізації дитини, їх функціонування спрямовується в напрямі задоволення потреб дитини, що формують її поведінку. Так, основоположник гуманістичного напрямку у психології А.-Х. Маслоу виділив такий порядок задоволення потреб: фізіологічні потреби; потреба в безпеці; потреба в любові та прихильності; потреба у визнанні й оцінюванні; потреба в самоактуалізації. При цьому він зауважив, що поведінку людини визначають вищі потреби лише такою мірою, якою задоволені її нижчі потреби.

Кожен інститут у межах сфери соціалізації дитини виконує свою характерну для нього соціальну функцію. Їх сукупність формує загальні функції соціальних інститутів як окремих видів соціальної системи [1, с. 180; 5, с. 185–186; 6, с. 60]. До загальних функцій можна зарахувати такі.

Регулятивна функція полягає в регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується шляхом виконання прийнятних, суспільно схвалюваних дій і усунення неприйнятної поведінки дитини).

Завдяки репродуктивній функції соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління, тим самим забезпечуючи збереження суспільства.

Інтегративна функція забезпечує соціальну стабільність суспільства шляхом згуртування дій, прагнень, відносин індивідів.

Комунікативна функція спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

Механізм соціалізації охоплює засоби, які використовуються дитиною у процесі засвоєння соціальної інформації. Залежно від змісту й обсягу інформації міняється набір засобів для її засвоєння.

Важливою складовою функціональності соціальних інститутів і механізмів соціалізації є такі умови: наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку дитини; наявність матеріальних засобів для підтримання діяльності інституту; інтеграція інституту в соціальну систему, що забезпечує йому підтримку самого суспільства; можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки.

За недотримання цих умов відбувається дестабілізація суспільства, коли соціальні інститути стають дисфункціональними. В. Городяненко серед найпоширеніших дисфункцій виділяє такі: невідповідність інституту конкретним потребам суспільства; розмитість, невідзначеність функцій, вироджування їх у символічні, не спрямовані на досягнення раціональних цілей; зниження авторитету соціального інституту в суспільстві.

Дестабілізація культурних і виховних інститутів викликає низку негативних процесів. Зазначимо деякі з них: розповсюдження почуття страху перед злочинністю, невпевненості у власній безпеці, безпеці дітей; недовіра до влади (зневіра в бажання та здатність влади і її структур проводити економічні, соціальні, політичні перетворення в інтересах народу загалом, а не окремих олігархічних груп); утрата багатьох моральних орієнтирів, що дають змогу оцінювати поведінку людини як соціально прийнятну чи неприйнятну; викривлення ціннісних орієнтацій, пов'язаних зі сприйняттям дій кримінальних структур, які перетворюються в певну соціальну групу, що стає об'єктом для заздрості й імітування; загрозлива тенденція до розповсюдження в суспільстві традиції алкогольного, наркотичного та стимулювального споживання. Дисфункція соціальних сфер, механізмів чи інститутів призводить до соціально неприйнятної розвитку особистості дитини, що виявляється в асоціальній, антисуспільній або злочинній поведінці неповнолітнього.

Соціально неприйнятний розвиток неповнолітнього є наслідком порушення *функціонування соціальних інститутів, дезорганізації соціальних спільнот* і впливу *криміногенно-віктимогенного середовища*.

На несприятливе формування особистості дитини безпосередньо впливають інститути культури та виховання (сім'я, освіта, релігія, наука, творчі установи тощо). Саме послаблення ролі, деморалізація, утрата функцій вищезначених соціальних інститутів становлять найбільшу суспільну небезпеку у процесі формування поведінки неповнолітнього. Політичний, економічний інститути, інститут релігії також впливають на деформацію соціалізації підлітка.

Отже, дисфункція кожного соціального інституту, яка виявляється в послабленні, негативній деформації або втраті соціалізуючих функцій є підґрунтям мотивації злочинної активності частини неповнолітніх. Найбільшу суспільну небезпеку для розвитку особистості дитини становить дисфункція соціальних інститутів сім'ї, освіти.

Особливо негативний вплив на формування мотивації поведінки неповнолітніх відіграють такі дезорганізації соціальних спільнот, як утрата єдності й підтримки родинних зв'язків; формалізація стосунків у навчальному середовищі; відчуження територіальних громад і спільнот; байдужість і зневага у стосунках між сусідами. Аналізуючи функціональність соціального інституту сім'ї, важливо зазначити, що підлітки шукають підтримки, розуміння та довіри саме в родині.

Проілюструємо це результатами авторського кримінологічного дослідження середовища неповнолітніх та учасників виховного процесу у Дніпропетровській області, що проводилось у період з 2011 по 2013 рр. Водночас було проведено опитування неповнолітніх 14–18 років (учнів шкіл, ліцеїв, професійних училищ, вихованців Павлоградської виховної колонії), батьків і вчителів опитуваних категорій підлітків, які мешкають, навчаються, працюють, відбувають покарання у Дніпропетровській області.

На підставі оцінювання відповідей респондентів, думок і пропозицій експертів були визначені такі тенденції. Зберігається місце сім'ї в механізмі формування впливу на процес соціалізації дитини. У відповідях на запитання «Як ви оцінюєте свої стосунки з батьками?» вихованці колонії відповіли так: нормальні – 57%, хотілось, щоб вони були кращими – 27%, напружені – 6%, погані – 2%, немає жодних стосунків – 8%. Безпосередньо стосунки з батьками вихованці колонії обговорюють часто – 47%, рідко – 35%, не обговорюють – 18%. Натомість протилежну статтю часто обговорюють – 64%, рідко – 23%, ніколи – 13% підлітків. Респонденти-школярі на запитання «Як ви оцінюєте свої стосунки з батьками?» відповіли: дуже добрі – 35%, нормальні – 40%, хотілось, щоб вони були кращими – 20%, напружені – 5%, погані – 0%, немає жодних стосунків – 0%.

Крім того, на запитання «Якщо Ви станете жертвою крадіжки, пограбування, побоїв, то до кого звернетесь за допомогою?» вихованці колонії визначились так: розберусь самостійно – 61%, до батьків – 15%, до вчителів чи вихователів – 6%, до міліції – 3%, ні до кого – 15%. Водночас на запитання «Коли до засудження вам потрібна була допомога чи захист, до кого Ви звернулись за допомогою?» респонденти-вихованці відповіли так: до міліції – 4%, до батьків чи родичів – 47%, до вчителів – 5%, психолога – 6%, друзів-однолітків – 17%, знайомих дорослих – 21%. Зовсім інша ситуація у ставленні школярів до захисних функцій сім'ї. Серед опитаних школярів 14–18 років на запитання «Коли Вам буде потрібна допомога чи захист, до кого Ви звернетесь?» відповіді розподілились так: до міліції – 4%, до батьків чи родичів – 66%, до вчителів – 1%, психолога – 2%, друзів-однолітків – 20%, знайомих дорослих – 7%. Отже, ми бачимо, що школярі не набагато більше довіряють родині, порівняно з вихованцями колонії. Ця тривожна тенденція свідчить про деформацію соціалізуючих функцій сім'ї, у результаті чого частина неповнолітніх припускається злочинної поведінки.

Поряд із цим викликають занепокоєння відповіді респондентів-вихованців на запитання «У яких випадках поради психологів могли Вам допомогти?»: труднощі у навчанні – 8%, у вирішенні складних стосунків із батьками – 18%, у вирішенні складних стосунків із однолітками – 22%, при складних стосунках із учителями – 7%, при плануванні життя після звільнення – 27%, для визначення свого місця в житті – 18%. Респонденти-школярі відповіли так: труднощі у навчанні – 12%, у вирішенні складних стосунків із батьками – 36%, у вирішенні складних стосунків із однолітками – 45%, при складних стосунках із учителями – 6%. Можна зробити висновок, що підлітків більше за все турбують стосунки з батьками й однолітками. А в попередніх відповідях вони були не зовсім відверті та об'єктивні, даючи високу позитивну оцінку стосункам із родиною.

Аналізуючи відповіді неповнолітніх на вищезначені запитання в контексті ставлення до інституту освіти (його представників – учителів), довіри, а відповідно, й ролі в соціалізації дитини та формуванні мотивації до суспільно прийнятної активності, бачимо не надто високий рівень довіри. Хоча заради об'єктивності необхідно зазначити, що на запитання «Як ви оцінюєте свої стосунки з учителями?» респонденти-вихованці відповіли так: нормальні – 57%, хотілось, щоб вони були кращими – 25%, напружені – 11%, погані – 7%; а школярі так: дуже добрі – 10%, хороші – 63%, хотілось, щоб вони були кращими – 21%, напружені – 5%, погані – 1%.

Соціально неприйнятний розвиток особистості дитини під впливом криміногенно-віктимогенного середовища характеризується таким: 1) ступенем криміналізації територіального оточення дитини; 2) ступенем криміналізації родинного оточення дитини. Ураховується не тільки й не стільки наявність судимості в батьків, а мотивація та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину; 3) високим рівнем алкоголізації оточення неповнолітніх, у

тому числі схильність підлітка до зловживання алкоголем; 4) рівнем наркотизації середовища неповнолітніх, у тому числі схильність юнаків до вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин; 5) розповсюдженням насильства, морального занепаду та сексуальної розбещеності в середовищі неповнолітніх.

Дисфункції соціальних інститутів, негативна деформація соціальних спільнот і криміногенно-віктимогенне оточуюче середовище, доповнюючи й посилюючи один одного, детермінують процес відчуження неповнолітнього в різних сферах: сім'ї, побуті, освіті, різноманітних соціалізуючих формах дозвілля. Таке відчуження з високим ступенем імовірності викликає порушення прийнятих у суспільстві соціальних норм, правил поведінки, нехтування цінностями, аморальну, у тому числі й злочинну, поведінку. Така неприйнятна поведінка є ледве не єдиним засобом самоствердження неповнолітнього. Це призводить до прагнення задовольнити власні потреби будь-якими засобами, у тому числі з порушенням закону.

Варто зауважити, що дисфункція соціальних інститутів, негативна деформація соціальних спільнот і криміногенно-віктимогенне середовище не можуть розглядатись окремо, оскільки недоцільно оцінювати вплив якого-небудь соціального процесу на злочинність неповнолітніх поза залежністю його з іншими процесами. Ступінь криміногенної зараженості середовища неповнолітніх не визначається сумою негативних соціальних процесів, у контексті специфіки простору та часу. Будь-який соціальний процес взаємодіє з іншими процесами, підвищує чи понижує як свій криміногенний потенціал, так і потенціал цих процесів.

Особливу увагу потрібно приділити формуванню або схильності неповнолітніх до насильницької чи агресивної форми поведінки. Так, учені зауважують, що складовою причинного комплексу агресивної поведінки є «соціалізація насильства», що суттєво змінює «кодекс» поведінки підлітка [7, с. 75]. Застосування сили в середовищі неповнолітніх є засобом швидкого досягнення мети, успіху, поваги оточення, а відповідно, стає нормою поведінки і престижу.

Американські дослідники, які проаналізували 186 суспільств і культур, дійшли висновку, що інтенсивність агресивності в суспільстві прямо пропорційна його участі у війнах. У суспільстві, яке живе в мирі протягом 10 років, рівень насильства спадає [8, с. 247–268], тобто «соціалізація насильства» поступово зникає з моменту завершення війни.

Заслуговує на увагу думка Г. Забрянського, що підлітки Росії 80–90-х рр. минулого століття пройшли етапи морального формування під впливом «афганського» та «чеченського» синдромів [7, с. 76]. Не є винятком і молодь України. Розвиток особистості підростаючого покоління українців 80–90-х років минулого століття відбувався в умовах «соціалізації насильства». Останні події, пов'язані з військовими діями на сході, постійна трансляція військових подій із зони антитерористичної операції, неоднозначне оцінювання та ставлення до процесів, що відбуваються в незалежній Україні різними верствами населення насамперед позначаються на свідомості дитини. Процеси, що відбуваються в країні, сприяють укріпленню позиції «соціалізації на насильство», формують право вирішувати проблеми шляхом агресії й насильства і прокладають шлях до самоствердження особистості із застосуванням жорстокості й насильства.

Особливо вразливими в цій ситуації є діти. Тому стратегічним завданням держави та суспільства є не пасивне очікування, доки синдром «війни» зникне, а дії, спрямовані на виховання в дитини розуміння відповідальності як важливішого елемента свободи; формування навичок у неповнолітніх до життя в демократичній, незалежній країні; створення умов для самоствердження дитини шляхом мотивації поваги до норм, цінностей прав і свобод інших людей; створення умов для усвідомлення дитиною необхідності відмови від насильства у вирішенні конфлікту.

Висновки. У процесі еволюції подібно до того, як разом із навичками виготовлення отрути, розвиваються навички виготовлення протиотрути, суспільство не тільки накопичує кримінальний досвід, а й виробляє досвід протидії нейтралізації, мінімізації його деструктивного потенціалу. Для цього необхідно поновлення функціонування соціальних інститутів; повернення довіри й поваги до органів влади та управління, правоохоронних, судових,

контрольних органів, громадських організацій; подолання відчуження неповнолітніх від соціальних сфер; мінімізація впливу криміногенно-віктимогенного середовища на дитину й оздоровлення середовища загалом.

Усе це має стати підґрунтям комплексної загальнодержавної програми профілактики правопорушень і злочинів серед неповнолітніх. При цьому центральне місце в цій програмі повинно бути відведено інститутам сім'ї, освіти. Адже саме в межах цих соціальних сфер дитина перебуває найбільший проміжок часу, саме вони покликані формувати потреби, інтереси дитини, мотивувати соціально прийнятну поведінку неповнолітніх.

Об'єктом подальших наукових доробок мають стати дослідження дисфункції соціальних інститутів, негативної деформації соціальних спільнот і криміногенно-віктимогенного середовища неповнолітніх та їх вплив на процес відчуження неповнолітнього в різних сферах суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Соціологія : [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / за ред. В.Г. Городяненка – К. : Видавничий центр «Академія», 2002.
2. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1998 . – 688 с.
3. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 629.
5. Соціологія : [навчальний посібник] / [В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христю]. – К. : КОНДОР, 2009.
6. Соціологія : [курс лекцій] / за ред. І. Старовойта. – Тернопіль : Астон, 1999.
7. Забрянский Г.И. Социология преступности несовершеннолетних / Г.И. Забрянский. – М., 1996. – С. 75.
8. Криминология / под ред. Дж.Ф. Шели ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2003. – 864 с.

